

EIMERT VAN MIDDELKOOP

Is Enzensberger de profeet van de ascetische generatie?

In de tweede helft van 1997 kwam het kabinet met een langverwachte en als fundamenteel aangekondigde nota over de relatie economie en milieu. Nu moet blijken of de paarse coalitie in staat en bereid is het primaat van de neo-liberale economie onder de kritiek te stellen.

Elke wetenschappelijke, intellectuele of journalistieke impuls daartoe is thans waardevol. Dat kan de betekenis zijn van de beschouwing over moderne vormen van luxe van Hans Magnus Enzensberger in *Trouw* van 11 jan. 1997. Een intrigerende beschouwing met soms duistere en dialectische redeneringen, zoals we dat gewend zijn van deze Duitse denker. Begrijp ik zijn redenering goed dan laat zij zich als volgt samenvatten. In de westers-kapitalistische cultuurkring is de materiële luxe zo toegenomen en breed verspreid dat zij gewoon is geworden en de aantrekkelijkheid van luxe heeft verloren. Schaars en aantrekkelijk daarentegen zullen elementaire en immateriële goederen zijn: tijd, aandacht, rust, ruimte, en een schoon milieu en veiligheid. Deze immateriële goederen en waarden zullen als luxegoederen aan slechts weinigen ter beschikking staan. Het zal, aldus Enzensberger, niet meer gaan om het vermeerderen van materiële goederen, maar om het verminderen. Zelfs gebruikt hij termen als 'onthouding' en 'ascetisme'.

Wat moeten we met deze cultuurprophetie? In de jaren vijftig, gekenmerkt door hard werken en weinig verbeelding, voorspelde de Duitse socioloog Helmut Schelsky de opkomst van een *skeptische Generation*, die tegen dit puri-

teinse werketos in verzet zou komen. De jaren '60 gaven hem gelijk. Is Enzensberger thans de profeet van de ascetische generatie? Het klinkt aantrekkelijk, maar de twijfel overheerst vooralsnog. Immers, de geschiedenis laat zien dat sceptis en verzet eerder en gemakkelijker vat krijgen op (jonge) mensen dan ascese en materiële onthouding. Laten we overigens een meer ascetische levensstijl niet al te onkritisch omhelzen. De cultuurprofeet Enzensberger kan leren van de oudtestamentische profeten. Zij hadden doorgaans geen moeite met luxe, met kostbaarheden, sieraden, schoonheid en een welvarende uitstraling.

Het zal velen verbazen, maar het was juist Calvijn die zich verzette tegen de asceten binnen en buiten de kerk. De Schepper heeft ons immers veel meer gegeven dan alleen voor het noodzakelijke, maar ook voor genot, vrolijkheid, elegantie en wijn, die 'het hart van de mens verheugt'. Een filosofie, die het zintuiglijke genieten afwijst tast het mens-zijn zelf aan, aldus Calvijn, die aanzienlijk minder 'calvinistisch' was dan menigeen thans vaak denkt. Hij moest weinig hebben van discussies over wat nog wel of wat niet als luxe moest worden aangemerkt: dat soort discussies verstikken het geweten! Zijn kritiek, en daar valt ook nu veel van te leren, betrof de onmatigheid en de zintuiglijke afstomping. Eén citaat: 'Velen gaan zozeer op in het genot van marmer, goud en schilderijen dat zij zelf van marmer worden, als het ware in metaal veranderen, en op geschilderde figuren lijken'.

Natuurlijk heeft Enzensberger gelijk als hij aandacht vraagt voor 'elementaire levensbehoeften als rust, schoon water en genoeg ruimte'. Evenzeer als minister De Boer recht heeft op sympathie als zij pleit voor 'onthaasting'. Mijn aarzeling begint echter daar waar deze pleidooien het risico in zich bergen van escapisme, een intellectueel vluchten in een ascetische levensstijl met ook nog eens de verleiding van daarbij behorende gevoelens van morele superioriteit.

Waarom zijn immateriële zaken als tijd, aandacht, rust, etc. schaars en luxueus geworden? Eerst en vooral omdat onze cultuur het hart vrijwel exclusief heeft gezet op materiële welvaartsvermeerdering als doel in zichzelf. Dat is de dynamiek die het paarse kabinet zo opvallend bijeenhoudt, die schuilgaat achter het Europese integratiestreven en die het juist daarom zo moeilijk maakt de werkloosheid te bestrijden, armoede te voorkomen en economische groei een duurzaam karakter te geven.

Waarmee is het kabinet de afgelopen jaren praktisch en ideologisch in verlegenheid geraakt? Het lijkt willekeurig, maar het is het niet: de nieuwe armoede, onvoldoende middelen voor de gehandicaptenzorg, de zondagsrust, de files, de nog altijd bijkans ongezonde groei van CO₂-emissies etc. De samenhang is dat het allemaal onbetaalde rekeningen zijn van een ongenormeerde en tot het materiële gereduceerde economische groei. Er zou wat veranderen in dit land als men bij de aanpak van dit soort vraagstukken dezelfde vastberadenheid aan de dag zou leggen als in het najagen van de EMU-toelatingscriteria.

De luxegoederen van de toekomst zijn, aldus Enzensberger, elementaire levensbehoeften. Als dat waar is, en ik betwist dat niet, dan is er een politiek en maatschappelijk programma nodig om deze goederen voor eenieder beschikbaar te stellen en ze dus van hun schaarste te ontdoen. Dat kan ook. De voorbeelden liggen voor het oprapen. Als we 'onthaasting' (minister De Boer) en meer tijd en rust (Enzensberger) willen, laten we dan de slavernij van de 24-uurs economie aanpakken, de zondag bevrijden van de geliberaliseerde winkeltijdenwet en grenzen stellen aan de flexibilisering van de arbeid. Als we met Enzensberger verlangen naar ruimte, laten we dan eens bezien hoe nuttig de economische bedrijvigheid eigenlijk is, die wordt verricht in al die glanzende en pronkerige gebouwen op bedrijfsterreinen, die veel groen rond steden en dorpen hebben weggedrongen. Wat zou ik ze soms graag

vervangen door kathedralen (kerkelijk-architectonische luxe!) als tekenen van transcendentie. Ook een calvinist heeft wel eens vreemde dromen!

En hoe onaanvaardbaar is het als veiligheid een schaars en luxe goed dreigt te worden. Geen enkele overheid, wil zij haar eigen ambtstaak niet verloochenen, mag zich daar bij neerleggen. En het milieu? Dennis Meadows, destijds één van de wetenschappers achter het Rapport van de club van Rome, schreef enkele jaren geleden: het milieu is niet een luxe-artikel, een van de vele behoeften of een stuk handelswaar, dat mensen zullen kopen wanneer ze er voldoende geld voor hebben. Het milieu is de bron van alle leven en van iedere economie.

Laat deze notie, al dan niet via voorzetten à la Enzensberger, de toon zetten bij de uitvoering van de eerdergenoemde kabinetsnota over de relatie economie en milieu.

(Een eerdere versie van dit artikel werd gepubliceerd in: *Trouw*, 14 jan. 1997)

REACTIES

PAUL VAN TONGEREN

Ascetisme, schaarste en gelijkheid

Uit het artikel van Eimert van Middelkoop licht ik twee stellingen, die ik van enig commentaar zou willen voorzien. Ten eerste zijn stelling dat ascetisme gewantrouwd moet worden, en ten tweede zijn pleidooi voor een politiek en maatschappelijk programma dat immateriële elementaire levensbehoeften als tijd, aandacht, rust, ruimte, een schoon milieu en veiligheid voor eenieder beschikbaar stelt en ze dus van hun schaarste ontdoet.

De argumenten voor zijn wantrouwen jegens ascetisme zijn van verschillende orde: ten eerste geven volgens Van Middelkoop de oudtestamentische profeten en Calvijn een ander voorbeeld; ten tweede moeten we onderscheiden tussen een overdreven ascetisme enerzijds en een terechte kritiek op onmatigheid en zintuiglijke afstomping anderzijds, en ten derde zou ascetisme het gevaar in zich bergen van 'escapisme, een intellectueel vluchten in een ascetische levensstijl met ook nog eens de verleiding van daarbij behorende gevoelens van morele superioriteit'.

Het eerste lijkt me een verfrissende herinnering, waarmee Van Middelkoop overigens goed past in de reformatorische traditie die zich vanaf het begin tegen de ascese heeft gekeerd, omdat men daarin de overmoed meende te herkennen van degene die zijn rechtvaardiging of het heil wilde afdwingen door de eigen werken. Ik vraag me overigens af of Van Middelkoop met zijn tweede stelling niet op een andere manier in dezelfde overmoed vervalt. Maar voordat ik dat toelicht, eerst een paar woorden meer over de andere argumenten voor zijn eerste stelling.

Ascetisme en matigheid moeten waarschijnlijk wat

nauwkeuriger omschreven worden om te weten waar we het over hebben. Ascese betekent oorspronkelijk oefening en heeft uitdrukkelijk een instrumentele betekenis. Oefenen doe je om tot iets in staat te zijn. De waarde van de oefening hangt voor het grootste deel af van haar doelmatigheid en van het doel in dienst waarvan zij staat. Veelal bestond de ascetische oefening in het leren zich te onthechten van allerlei zaken die op een of andere manier verslavend werken. De oefening stond daarmee in dienst van een vrijwording. Waarschijnlijk werd zij juist om die reden sterk in religieuze kring ontwikkeld: door onthechting van aardse verslavende zaken wilde men vrij worden voor God of voor het heilige. Wanneer nu van *ascetisme* sprake is, lijkt de oefening haar instrumentele karakter te verliezen, en in plaats daarvan een waarde op zichzelf te worden. De ascese wordt dan waarschijnlijk paradoxaal: de ascetist wordt evenzeer verslaafd aan zijn oefening als hij eerder was aan de zaken waar de ascese hem van af moest houden. Hij mist dan het doel, namelijk de vrijwording waar het om gaat.

Hetzelfde geldt eigenlijk voor de deugd van de matigheid. Oorspronkelijk had die vooral betrekking op het streven naar het genot van eten en drinken. Reeds Aristoteles maakt duidelijk dat het daarbij dan nog vooral gaat om de tactiele gevoelens daarbij. Matiging was daarbij op zijn plaats omdat die gevoelens geen grens in zichzelf hebben, en dus gemakkelijk grenzenloos worden. In de geschiedenis wordt het domein van de matigheid al snel uitgebreid naar de seksualiteit, totdat ze bij Thomas van Aquino een nog veel uitgebreidere strekking krijgt. Eigenlijk is ze van toepassing op al die strevingen die gemakkelijk grenzenloos worden, en die dus behoefte hebben aan een maat. De maat van de deugd is echter nooit een extreem (tenzij in moreel opzicht, waarover straks meer), maar altijd een midden. Matiging betekent dus niet: 'zo weinig mogelijk', maar: 'in de juiste maat', tussen teveel en te weinig. Wanneer die maat van de deugd niet wordt aangehouden,

wordt de matigheid zelf mateloos en even ondeugdzaam als de ondeugden die ze moet bestrijden.

Als Middelkoop met zijn argwaan tegen het ascetisme dit bedoelt ben ik het graag met hem eens. Het gaat dan echter niet zozeer om een verschil tussen ascese en matigheid, maar tussen echte ascese en deugdzame matigheid enerzijds en *ascetisme* en mateloze matiging anderzijds. Maar het gevoel bekruipt me dat hij nog iets anders bedoelt, en dat hij ook wantrouwig is jegens de excellentie die iemand heeft die met succes zichzelf bevrijdt van allerlei verslavingen, en die inderdaad de juiste maat weet te houden. Op dat punt ben ik het niet met hem eens.

In moreel opzicht is elke deugd, ook die van de matigheid, wel degelijk een extreem. Ook degene die zich door oefening werkelijk vrij weet te maken van wat een mens zoal kan vasthouden en afsluiten, realiseert een morele perfectie die uitzonderlijk is. Een van de dingen die we kunnen leren uit de traditie van de deugdethiek is de grote waarde van het voorbeeld en het voorbeeldige. De deugdzame is zo'n voorbeeld. En zijn voorbeeldigheid wordt op zichzelf niet minder wanneer hij ook zijn eigen kwaliteit kent en daarvan geniet. Morele superioriteit bestaat toch? Er zijn toch mensen die moreel superieur zijn aan anderen, en juist daarom voor die anderen een aansprekend en aantrekkelijk voorbeeld vormen?

Natuurlijk bestaat het gevaar dat iemand zich zo (mateloos) in zijn superioriteit verheugt, dat dat zijn werkelijke verhevenheid neerhaalt. Zo iemand is niet moreel superieur, maar ijdel: hij gebruikt de schijn van morele kwaliteit om geëerd en erkend te worden. Maar dat ook de kennis van de eigen morele kwaliteit aan een morele maat gebonden is (men kan te weinig of teveel besef hebben van de eigen kwaliteit, men kan, met andere woorden, overdreven bescheiden of overdreven pretentius zijn), betekent niet dat er geen verschillende morele kwaliteiten zijn.

Het is niet altijd gemakkelijk om te onderscheiden tussen echte deugd, en deugdzame pronk. Een hulpmiddel

daarvoor wordt ons opnieuw aangereikt door de klassieke deugdethiek. De deugd is een perfectie die pas gerealiseerd is als hij 'vanzelf' gaat. Net zoals men bij een goede pianist niet meer de moeite en de inspanningen hoort die hij zich heeft moeten getroosten om zo perfect te kunnen spelen, maar het integendeel vanzelf lijkt te gaan; of ook: zoals men zelf pas echt goed speelt als het vanzelf gaat en men niet meer in een krampachtige houding moet voorkomen zich weer te vergissen, zo ook geldt dat voor de deugd. Dat betekent dat de werkelijk deugdzame te herkennen is aan de lichtheid, het gemak en vooral ook: het plezier waarmee hij handelt. De blijmoedige asceet is waarschijnlijk een echte.

Juist zulke mensen hebben m.i. een onmetelijke betekenis voor de moraal van een cultuur: voorbeelden die laten zien hoe het moet en die vooral ook laten zien hoe heerlijk het voelt als je je de deugd hebt eigen gemaakt. Zoals we het best leren zwemmen door met bijna jaloerse blikken te kijken naar het heerlijk soepel door het water glijdende lichaam van de geoefende zwemmer, zo leren we deugdzzaam te zijn door te kijken naar deugdzamen. En zoals er niets mis is met een goede zwemmer, die geniet van zijn superieure zwemkunst, zo is er ook niets mis met een deugdzame die geniet van zijn morele superioriteit.

Mijn vermoeden dat Van Middelkoop wantrouwig is jegens het voorbeeldige, wordt bevestigd door de tweede stelling die ik van enig commentaar wil voorzien: Van Middelkoop pleit voor een politiek en maatschappelijk programma dat de immateriële elementaire levensbehoeften (tijd, aandacht, rust, ruimte, een schoon milieu en veiligheid) voor eenieder beschikbaar stelt en ze dus van hun schaarste ontdoet. Daarmee gaat hij lijnrecht in tegen de stelling van Enzensberger, wiens artikel sluit met de zin: 'In dit verband zal de luxe in de toekomst in ieder geval blijven wat hij altijd was: een hardnekkige tegenstander van de gelijkheid.' Maar op de argumenten van Enzensberger

voor het onontkoombare en positieve van de ongelijkheid gaat hij helemaal niet in. Het is niet aan mij die argumenten hier te herhalen. Ik formuleer twee opmerkingen voor eigen rekening.

Ten eerste zou het wel eens zo kunnen zijn dat de schaarste die Van Middelkoop wil bestrijden, niet zozeer wordt teruggedrongen maar eerder wordt geproduceerd door de 'politieke en maatschappelijke programma's' waarmee mensen in onze samenleving alles willen regelen. Schaarste is iets wat ontstaat zodra mensen zich van een goed gaan meester maken. Dat kan op verschillende manieren: door het voor zichzelf te nemen en te houden; maar het gebeurt ook door het gelijk te verdelen. Politieke programma's kunnen weliswaar schaarse goederen gelijk verdelen, maar ze kunnen ze niet van hun schaarste ontdoen. Voor dat laatste helpt maar een ding, en dat is: afblijven.

Ten tweede waag ik te betwijfelen of de politieke ideologie van de gelijkheid wel dezelfde betekenis kan hebben ten aanzien van immateriële goederen als ze heeft ten aanzien van de materiële. In ieder geval heeft ze hier niet dezelfde macht: eigendommen kun je herverdelen via belastingen. Maar hoe zou je dat kunnen doen met de immateriële kwaliteiten waarover Enzensberger spreekt. Let wel: het gaat hem niet zozeer om de zuiverheid van het milieu, de hoeveelheid geluid, de tijd die beschikbaar is voor andere dingen dan werk. Dat zijn zaken waar politici iets aan kunnen doen. Nee, hem gaat het vóór alles om de innerlijke kwaliteit waardoor mensen in staat zijn geen slaaf te worden van hun agenda, waardoor zij stilte om zich heen verdragen, waardoor zij in staat zijn hun aandacht te concentreren in plaats van zich te laten verstrooien, om de kracht die hen in staat stelt zich zo te onthechten dat zij hun veiligheid niet zoeken in bewapening. Dit soort kwaliteiten worden niet door anderen (politici) geleverd, maar alleen door oefening aangeleerd; en voor die oefening zijn voorbeelden nodig, en dus: ongelijkheid.

*Meer doen met minder. De uitdaging van een
nieuwe levensstijl*

In 1991 besloten mijn man en ik al onze uitgaven drastisch te beperken. Niet om financiële redenen, maar geheel vrijwillig. Het vrij luxe leven, zoals wij dat gewend waren, beviel me al langere tijd niet meer. Mijn man had er minder problemen mee. Toch liet hij zich overhalen het roer om te gooien. Wat min of meer als experiment begon beviel zo goed dat we er mee doorgingen. Wat in het begin heel bijzonder was, een soort ontdekkingsreis, is inmiddels min of meer normaal geworden. We hebben onze levensstijl veranderd en voelen ons daar in alle opzichten beter bij.

Wat was er nu zo vervelend aan een luxe leven? Als ik eraan terugdenk: vooral het gevoel van onbehagen op momenten dat ik geacht werd van iets te genieten. Als tweeverdieners, waarvan de kinderen al zelfstandig woonden, aten we regelmatig buiten de deur. Soms waren we te moe om zelf te koken, een andere keer deden we het uit verveling, heel af en toe was er iets te vieren. Maar hoe gaat het als je elke dag taart eet? Dan is het geen traktatie meer. Daar kwam bij dat de kwaliteit van het gebodene nogal matig was, als ik het vergeleek met zelfbereide maaltijden. De achtergrondmuziek, de sigarettenrook van andere bezoekers en de vaak te hoge temperatuur in eetgelegenheden maakten het er niet beter op.

Dan dacht ik: wat doe ik hier; zat ik maar gewoon thuis. Het kost een heleboel geld, waar ik hard voor moet werken, ik zou daar andere belangrijker dingen mee kunnen doen. Hetzelfde had ik bij kleding uit een boetiek, dure boeken uit een winkel, vakanties in het buitenland. Van mij mocht het allemaal best simpeler, eenvoudiger, meer zoals vroeger. Toen kon ik wél genieten van een etentje. Kwam het

omdat het destijds een uitzondering was? Waren we blasé geworden?

Wat ook meespeelde was de bezorgdheid om het milieu en de verdeling van onze welvaart. Zo'n vijftien jaar geleden dacht ik nog dat afvalscheiding dé oplossing was. In die tijd schreef ik *Het hergebruikboek* en richtte een Kringloopcentrum op. Recycling en scheiden van afval is nog steeds belangrijk. Maar het is slechts een antwoord op een klein stukje van een veel groter probleem. Een probleem dat bestaat uit overproductie, uitputting van hulpbronnen en vervuiling. Een probleem, vooral veroorzaakt en in stand gehouden door overconsumptie in het Rijke Westen.

Minder consumeren, om zo wat ruimte over te laten voor de bewoners van de Derde Wereld en ons nageslacht lijkt dan een voor de hand liggende zaak. Maar wie wil dat? Het is een onpopulaire boodschap, door wetenschappers en milieubeweging al jaren onderschreven, maar bepaald niet gesteund door het merendeel van de politici. Onze regering maakt zich vooral druk om DE economie en heeft de groei daarvan zo ongeveer verheven tot nieuwe godsdienst. De gelovigen worden dagelijks duizendvoudig aangespoord om naar de nieuwe kerk te gaan. Een kerk die bijna de hele week open is en steeds vaker ook 's avonds en op zondag. Dus op naar de supermarkt en het winkelcentrum, waar men – al funshoppend – kan offeren met creditcard of chipknip.

In dat klimaat leek het onbegonnen werk om te pleiten voor beperking van persoonlijke consumptie. Wachten tot de wal het schip keert onder het motto: na ons de zondvloed, leek me echter ook geen geschikte optie. Bovendien wilde ik weten of het eigenlijk wel zo erg is om terug te gaan naar een eenvoudiger levenswijze. Misschien viel het wel mee? Op ons luxe leventje was ik uiteindelijk ook uitgekeken. Zo gezegd, zo gedaan. Mijn man zegt vaak dat hij

m'n eerste bekeerling is geweest. Ook bij hem waren er ideële motieven, maar de door mij voorgespiegelde financiële voordelen trokken hem uiteindelijk over de streep. Geen schulden meer, maar een spaarrekening waarop een bedrag met de nodige nullen, als we echt zouden gaan 'consuminderen' (die term ontdekten we in een brochure van het milieucentrum De Kleine Aarde). Vanaf dat moment kochten wat alleen nog wat we echt nodig hadden en lieten alle luxe larie vallen.

Daarvoor ging ons gezamenlijke netto inkomen van zo'n vijf- tot zesduizend gulden per maand voor het grootste deel op. Mijn man verdiende het meest, liet het geld makkelijker rollen, en had zoals zovelen een continu krediet. Mede daarom had ik altijd al gespaard; er moest toch iemand zijn die een klap kon opvangen (ziekte, werkloosheid, kinderen die om hulp vragen). Dat sparen was me, ook van een betrekkelijk klein inkomen, altijd wel gelukt, maar het bleef 'scheef' voelen naar m'n man. Vanaf het moment dat we besloten het anders te doen, veranderde niet alleen ons uitgavenpatroon, maar ook onze relatie. We deden echt iets samen, praten veel met elkaar over de aanpak, zaten opeens op dezelfde lijn. We wilden zo zuinig mogelijk leven, maar niet ten koste van alles. Het moest 'leuk' blijven. Dat bleek een extra uitdaging. Minder geld uitgeven aan eten en toch zo lekker en gezond mogelijk. Geen stapel abonnementen en toch op de hoogte blijven. Geen dure cadeaus kopen en toch iets leuks meenemen naar een verjaardag.

De beginperiode was het allerleukst en het spannendst: alsof er een nieuwe wereld voor ons openging. We ontsnapten uit een leven van sleur, waarin je, als je iets nodig hebt, alleen maar kunt denken dat 't uit een winkel komt. Stofzuiger kapot? Nieuwe kopen? Nee, goed kijken, nadenken. Misschien is een enkel onderdeel te vervangen, of kunnen we hem zelf repareren. De trots en het ongeloof als het

lukt. Die reparatie gaat nu al weer vijfjaar mee. Het toetsenbord van de computer vertoont kuren. De punt doet het niet meer. Een kleine ramp. Nieuw kopen? Nee! Tweedehands misschien? Ja, het lukt, maar kan het ergens anders ook goedkoper? Ook dat lukt. Dit verhaal trots vertellen aan de oudste zoon, die een beetje begint te lachen en vertelt dat een busje contactspray voldoende was geweest. Met een druk op de knop repareert hij ons oude toetsenbord en ook nog even de krakende radio. Weer iets geleerd.

Boord en manchetten van een geliefd overhemd versleten? Door onze moeders werd er dan gekeerd, maar hoe moet dat? De eerste poging kost een uur, de tweede keer gaat het al vlugger. Niemand die er iets van ziet; en zo'n overhemd kan weer jaren mee. Zo ging het eigenlijk op alle gebieden. De uitgaven zakten, ons humeur werd beter en het zelfvertrouwen steeg. We bleken creatiever te zijn dan we dachten. We ontdekten dat, als je maar wat geduld hebt, je op een andere manier aan van alles en nog wat kunt komen. We leven nu eenmaal in een wereld van overvloed. Die heeft dit over, de ander dat. Alom tevredenheid als iets wat afgedankt is weer een goede bestemming krijgt en... er weer een plekje vrij komt in de overvolle kasten.

We ruilden goederen en diensten, vonden opeens van alles op straat, huurden een volkstuin, kochten kleding in tweedehandswinkels voor gemiddeld f 3,50 per stuk. We gingen tot de 'pijngrens', soms iets verder... Bijvoorbeeld toen we besloten de tv weg te doen. Dat was in 't begin helemaal niet leuk. We bleken 'verslaafd'. De avonden kwamen niet om. We moesten echt afkicken. Maar nu moeten we er niet meer aan denken 'dat ding' terug te nemen. Ons leven heeft zich gevuld met andere activiteiten, de radio is herontdekt, we lezen meer (uit de bibliotheek) en wandelen en fietsen naar hartelust.

Niet alles was even aangenaam. We kwamen door de uit-

gave van de *Vrekkenkrant* en onze boeken veel in de publiciteit en dat riep heftige reacties op. Eén journalist adviseerde ons zelfs om zelfmoord te plegen: dat was de ultieme besparing. Een stel vrienden wilde niet meer met ons omgaan. Toch behoorde dat soort reacties tot de uitzonderingen. Het leerde ons wel dat er voor zuinig leven, niet meedoen met de rest, moed nodig is en dat niet iedereen het aandurft.

Toch is er bij veel mensen behoefte aan herbezinning. Waar zijn we eigenlijk mee bezig? Willen we ons laten opjutten door de reclame, tegen elkaar opbieden met nog betere, mooiere, duurder spullen? We kregen stapels en stapels brieven uit binnen- en buitenland van mensen die geïnteresseerd waren en herkenden waarover we schreven. Er waren mensen bij met schulden die er opeens met nieuw enthousiasme tegenaan gingen. Er waren brieven van andere 'overconsumenten', maar ook van ouderen en bijstandsmoeders, van intellectuelen én van heel eenvoudige mensen. Omdat we zelf zo openlijk over geld durfden praten en schrijven (een van de laatste taboes) nodigde dat uit het zelf ook te doen. Soms lazen we die brieven met tranen in de ogen. Wat in ons eigen leven was veranderd bleek ook bij anderen te gebeuren. Letterlijk schreef men ons: 'We hebben er weer zin in, het is een uitdaging met weinig veel te doen. Het leven is stukken leuker geworden. We genieten meer dan vroeger!' 'We zijn niet langer afhankelijk van dat stomme geld, niet zo bang meer voor armoede, voor de toekomst, voor de oude dag. We hebben ontdekt dat je met weinig geld heel gelukkig kunt leven, dat spullen niet gelukkig maken. Andere zaken zijn stukken belangrijker. Tijd en aandacht hebben voor elkaar, tevreden zijn met wat je hebt, werk dat leuk is en bevredigt, in plaats van werk waar je veel verdient. 'We zijn korter gaan werken, zijn verhuisd naar een klein huisje buiten de stad, hebben de auto weggedaan en fietsen weer. Nu sparen we voor een sabbatperiode. Je dat kunnen veroorloven, dat is pas luxe!'